

IN MEMORIAM: CRVENI PASOŠ,
O SVAKODNEVNOJ GEOPOLITICI ZATOČENOSTI¹

STEF JANSEN
S ENGLESKOG PREVELA ALEKSANDRA BAJAZETOV

Negde 2008, nekoliko prijatelja i ja sedeli smo u Sarajevu i pili pivo, kad nam se pridružio jedan njihov poznanik. Otkud ja u Sarajevu, pitao me je, a ja sam mu složio moj dobro uvežbani jednodimnutni odgovor. „Znači, ti si odabrao da budeš ovdje?“ Ja se navučem na ironični ton, jeste, kažem, imam tu sreću da sam mogu da radim na svom projektu, a i lepo mi je u Sarajevu, pa dodam: „Niko me ne tjera da provodim vrijeme ovdje.“ Na to moja prijateljica: „Da je tako, bio bi Bosanac!“

1. Jedna verzija argumentacije iznete u ovom tekstu objavljena je na engleskom u časopisu *Journal of the Royal Anthropological Institute* (15 : 4, 2009). Za korisne komentare zahvaljujem urednicima JRAI i učesnicima seminara u Stockholmu, Malmeu, Bristolu, Levenu, Ljubljani i Beogradu. Ina nećeg goriko uvrnutog u tome što su mnogi ljudi koji su mi pomogli u istraživačkom radu prilikom pisanja ovog teksta i sami mnogo vremena proveli u redovima za vizu neke od država Evropske unije, između ostalog za zemlju čiji sam državljanin i za zemlju u kojoj radim. Njih moram posebno da pomenem zbog toga što meni, koji preko „njihovih“ granica putujem kako mi je volja, pomažu da se, empirijski i teorijski, uhvatim u koštac s problemom koji njih već dugo muči. Međutim, nemam namernu da i u reč zahvalnosti uvedem poseban red za zemlje koje ne pripadaju Evropskoj uniji, pa ću, za inspiativne razgovore o ovoj temi, odnosno za komentare na tekst, prosto alfabetskim redom zahvaliti Aleksandri Bajazetov, Almi i Faruku Osmanbegoviću, Ildiko Erdei, Ivani Spasić i Ivići Barišiću, Maji Povrzanović Frykman, Melini Sadiković, Mišel Obeid, Sari Grün, Slavku Maleću, Sauniji Venkatesan i Stefanu Lefingru. Ipak, najveću zahvalnost, kao što će svi oni razumeći, dugujem Dunji Njarađi.

DERIĆ G. (ur.). 2009. *Parceleye i Nostalgija*:
Newi prostori, oblici, lica i navičke.
BEOGRAD: Filip Vasiljić

Kaže se da je sve lično ujedno i političko, ali ponekad se dogodi da ono što je stvar geopolitike postane lično. Ideja da napišem tekst o viznom režimu koji je Evropska unija uvela za zemlje nastale na teritoriji Jugoslavije već mi više od deset godina trune u nekom zabačenom folderu, pošto nikako nisam uspevao da smislim kako da ga napišem. Ne mogu da kažem da nisam imao inspiracije, daleko od toga: bank putnih isprava proganjao me je od samog početka istraživačkog rada u Bosni i Hercegovini i Srbiji.² Na nevolju, on je uticao i na susrete s prijateljima. Ponekad se o toj temi govorilo šaljivo, kao u malčas pomenutoj anegdoti, ali mnogo češće s gorčinom, naročito ukoliko su u pitanju bili ljudi koje ne znam dobro. Sad se više ne iznenadujem kad mi potpuno nepoznata osoba postavi prekorno retoričko pitanje: „Dobro, kad ćete nam ukinuti vize?“ Odlučivanje o viznom režimu, nažalost, ne spada u opis mog posla, a zahvaljujući belgijskom pasošu krećem se preko granica mnogo slobodnije nego većina ljudi koji ove redove čitaju u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Mojim prijateljima i poznanicima, svi do jednog, smatra li to ponižavajućim i nepravednim. Bili su besni. Bio sam i ja, ali drugo je to, jer ja sam slobodno putovao u Bosnu i Hercegovinu, a od 2003. i u Srbiju.

Kao što se vidi iz reči zahvalnosti priloženih ovom tekstu, zbog načina na koji se geopolitika odrazila na moju ličnu slobodu kretanja nalazim se u malo nezgodnom položaju u odnosu na sopstveni tekst: ne samo što sam ja slobodno dolazio i odlazio dok moji prijatelji to nisu mogli (dok vi to niste mogli), nego ću im, kad bolje pogledam, možda staviti so na ranu već samim tim što ću pokušati da analiziram tu nejednakost, iako se prevashodno obraćam mojim anglofonim čitaocima, mojoj glavnoj publici. A opet, nisam htio ni da budem samo kanal kroz koji će se izliti tuda bes, koliko god da je on u međuvremenu postao

2. Koristiću saznanja iz dugih istraživanja o antinacionalizmu u Beogradu (1996/1997), o doživljaju doma u Bosni i Hercegovini i među izbeglicama iz Bosne nastanjanim u Srbiji, Australiji i Holandiji (2000/2001), o nadi i državi u Bosni i Hercegovini (2008), kao i neka druga. Strogo uzet, ono što ja ovde nazivam Srbijom zapravo je od aprila 1992. do februara 2003. godine bilo sastavni deo Savezne Republike Jugoslavije, a od februara 2003. do juna 2006. godine državne zajednice Srbije i Crne Gore. Umesto „bosanskohercegovački“ koristim pridjev „bosanski“.

i moj. Socijalnom antropologu u meni jadtikovanje nad nepravdnošću viznog režima jeste neophodno, ali nije i dovoljno.

Ipak, nije mi bilo lako da pronadem pravo teorijsko stanovište, a nisam htio ni da se ogrešim o profesionalnu etiku. S vremenom sam počeo da shvatam da je to širi problem: u zapadnoj Evropi i severnoj Americi antropolozi uče da stalno moraju da preispituju svoju ulogu istraživača. Zahvaljujući tome, najbolji među njima pošteno i kritički preispituju nejednakosti svojstvene konkretnom istraživačkom kontekstu, bilo da se radi o razlikama u rodu, boji kože, obrazovanju ili seksualnoj orijentaciji. Međutim, njihovoj privilegiji da se slobodno kreću pridaje se neobično malo pažnje, iako je to prilikom istraživačkog rada u inostranstvu gotovo uvek bitan faktor: ako su već bili *tamo*, prvo su morali preći državnu granicu, a ljudi s kojima su radili to često nisu mogli. Što se pak teorijskog ugla tiče, antropologije jugoistočne Evrope, tu su i domaći i strani naučnici pre skloni da se bave različitostu i drugošću nego hijerarhijom. S više ili manje kritičnosti i osećaja za nijansu, naročita se pažnja poklanja fenomenu koji mnogi posmatrači navode i kao glavni simptom razlike i kao objašnjenje za nju: nacionalnom identitetu. Namerno ili ne, tek, ovo se veoma dobro uklapa u nesklonost kako neoliberalizma, tako i nacionalizma (a to su dva glavna diskursa koja dominiraju političkom debatom o proširenju Evropske unije) da se posvete problemu društvene nejednakosti.

I sad, tu smo gde smo. U ovom tekstu verovatno jedva da ima empirijskih podataka koji bi čitaocu mogli biti poznati. Međutim, ja se nadam da će analiza geopolitike u domenu slobode kretanja predvideti nu za „prve spoljne susede“ Evropske unije i analiza sećanja na jugoslovenski pasoš biti inspirativna u teorijskom i političkom smislu. Pitanje hijerarhije u slobodi kretanja i dalje je aktuelno, naravno, a čak i ako jednom, i kad jednom postane irelevantno za države nastale po raspadu Jugoslavije, izvesno je da će ostati jedno od glavnih osnova nejednakosti. – Radio sam na ovom tekstu tokom 2008. i 2009. godine u Sarajevu, Beogradu, Subotici i, konačno, Mančesteru, i nije se desilo da prođe nedelja a da se neko od političara iz Bosne i Hercegovine, iz Srbije ili iz neke od država Evropske unije ne pojavi na ovoj ili onoj naslovnoj stranici i, s ubedljivošću prodavca polovnih automobila, obeća „beli šengen“

najkasnije do kraja godine. Zato sam, u očajničkoj nađi, ovaj tekst pisao u prošlom vremenu.

Dokumenti i uverenja

Pasoš je dokument koji izdaje država i kojim se pojedinac, telo, identifikuje kao njen državljanin. Međutim, funkcija pasoa jeste da (neretko u kombinaciji s drugim dokumentima, na primer, vizom) pojedincu, telu, koje se njime identifikuje dozvoli da *napusti* državu čiji je državljanin. Njihova probitačnost uslovljena je čitavim nizom drugih dokumenata i društvenih odnosa koje oni formiraju ili odražavaju, pa se tako može reći da pasosi i vize postoje na onoj tački na kojoj moderna biopolitika (upravljanje životom stanovništva; Foucault 1990), sa svojim trajnom opsednutošću pitanjem suvereniteta nad određenom teritorijom, strara „poslušna tela.“ Uočivši to, Agamben tvrdi i da je biopolitika, tako zaokupljena „golin životom“, presudno važna za politiku, koja je oduvek počivala na isključivanju (Agamben 1998: 17–22). Pošto se suverena vlast najviše ogleda u odlučivanju o tome ko je od nje izuzet, kaže Agamben, „logor“ predstavlja neku vrstu „vanrednog stanja“, pošto u njemu potčinjavanje zakonima ne povlači sa sobom i uživanje prava (*ibid.*, 159).

Mark Solter bavi se posebno ovim problemom isključivanja, pa državnu granicu definiše kao zakonom utemeljeno „trajno vanredno stanje“, opravdano stalnom pretnjom koju predstavlja kretanje (Salter 2006:173). Kako to pojedinci sebe počinju da shvataju kao međunarodna tela u trenutku u kom se formira globalna biopolitička regulativa pitanje je koje zavređuje posebnu pažnju, tvrdi Solter i pokušava da popuni prazninu koju je Agamben ostavio timе što se nije bavio ni procesom odlučivanja u tom prostoru vanrednog stanja, ni samim „akterima“, onima koji prelaze preko granica i koji su granicama uslovljeni (*ibid.*, 170). Solter od Fukoa preuzima pojam „ispovedačkog kompleksa“ i pokušava da preko njega razreši paradoksn putnika koji se pojavljuje na granici:

„Nije dovoljno da se bavimo samo 'odlukom' da se u neku državu uđe, već treba da sagledamo kako uslov za mogućnost

kretanja tvori situaciju u kojoj sami putnici doprinose svom ulasku u vanredno stanje u kom su njihova prava ukinuta.“ (Salter 2006:173)

Želeo bih da dopunim Solterovu inspirativnu analizu o upravljanju telima na graničnim prelazima. Neću se držati perspektive „suverena“, već, sasvim etnografski, perspektive konkretnih ljudi koji žele da putuju preko granice, pa ću u Solterovu korporalnu koncepciju uvesti afektivni aspekt regulative. Govoriću o tome kako se ljudi suočavaju s viznim režimom i pokazati kako se potrebni dokumenti mogu smestiti u prostorno-vremenske hijerarhije, odnosno kako to čine i ljudi podvrgnuti tim hijerarhijama i ljudi koji ih podržavaju.

Potom ću postaviti pitanje koji se sve afekti javljaju na preseku ličnih i kolektivnih iskustava s konzularnom procedurom, u svetu u kom su režimi kretanja sve više standardizovani. J. Navarro-jašin nedavno je sugerisala zanimljiv pogled na stvari kada je tvrdila da dokumenti, preko afektivnih interakcija, mogu postati sastavni deo svojih nosilaca (Navarro-Yashin 2007:95). Kako se to dokumenti mogu doživljavati kao sastavni deo ličnosti? Tačnije, šta se dešava ako ne kažemo prosto da ljudi poseduju dokumenta već da na određen način tek preko njih i postoje? Videćemo još kako možemo doprineti antropologiji svakodnevnog geopolitike ako se pozabavimo afektima koji se javljaju prilikom ličnog i kolektivnog susreta s regulativom kretanja.

Ljudi zahvaljujući državljanstvu mogu (ili ne mogu) da prelaze preko državnih granica. Od 1996. godine, otkako se bavim istraživačkim radom u zemljama nastalim na teritoriji Jugoslavije, državljani Bosne i Hercegovine i Srbije morali su da imaju putne isprave da bi legalno mogli da uđu u zemlje Evropske unije: pasoš i u pasošu vizu, a zahtev za nju mogao se podneti samo uz čitav svežanj drugih dokumenata. Ti su dokumenti izdavani (ili nisu izdavani) kako bi se pojedinci, ma identifikovanim putem tih dokumenata dala (ili ne dala) određena ovlašćenja.

Iako bi pasosi trebalo da budu prvi korak ka putovanju preko granice, pasosi Bosne i Hercegovine i Srbije su, otkako su te države stvorene, tokom devedeseth, zapravo značili da njihovi nosioci ne mogu da

putuju. Pasošima se identifikuju pojedinci, ali ti bi pojedinci, u susretu s viznim režimom zemalja Evropske unije, odmah bili lišavani svoje individualnosti i klasifikovani u kolektiv kojem je kretanje preko granice apriorno ograničeno (vidi Caplan 2001; Hoffman-Axthelm 1992). Naravno da svaki pasoš uvek svrstava pojedinca u kolektiv čije je kretanje preko državne granice na već neki način regulisano. Međutim, ja ovde pokušavam da ukážem na to da i među različitim pasošima postoje hijerarhijski odnosi, i da se oni tako i doživljavaju. Shvatio sam da se, sa stanovišta kretanja preko granice, bosanski i srpski pasoš doživljavaju kao nešto što njihove nosioce proglašava kolektivno krivim sve dok se ne dokaže suprotno (a njihovo buduće „krivično delo“ jeste „moblnost koja se doživljava kao pretnja“ (Salter 2006:173). Jedino viza može da donese pojedinačno, privremeno ukidanje apriorne zatočenosti koju pasoš nameće.

U ovom tekstu razmatraću dva međusobno povezana spleta društvenih odnosa koji su proizveli subjekte u klopki: redove za vizu ispred ambasada država Evropske unije (i razmenu dokumenata između putnika *in spe* i konzularnog osoblja) i svakodnevnih susreta s geopolitičkim hijerarhijama, koje, kako ja to vidim, predstavljaju njihovu kolektivnu senku. Putem zahteva za vizu tela putnika *in spe* postaju čitljiva, i to daleko od grančnih prelaza, koji su dosad češće bili predmet proučavanja. U Bosni i Hercegovini i u Srbiji, usudio bih se da tvrdim, granica Evropske unije očitovala se u redu za vizu koji se protezao ispred ambasade, a u geopolitičkom smislu u postupku za pristup Evropskoj uniji.³ Sumnjivošćavost s kojom su granični službenici zemalja Evropske unije po pravilu dočekivali one koji su uspeali da dobiju vizu ponekad je bila povod strahu, ponekad indignaciji, a ponekad besu (što bi već samo po sebi moglo biti predmet istraživanja; npr. Löfgren 1999; Povranović Frykman 2001), ali sve je to dolazilo tek *na kraju* čitavog procesa. Mnogi dotle nisu ni stigli.

3. Mnogi ljudi iz Bosne i Hercegovine i Srbije koji u zemljama Evropske zajednice žive bez papira prekoračili su vize, što znači da su u nekom trenutku ipak prošli kroz čitavu konzularnu proceduru.

Redovi od govornice

U Bosni i Hercegovini i u Srbiji pasoš, naravno, izdaju institucije vlasti, a zahtevi za vizu podnose se konzularnim odeljenjima pojedinih ambasada. Odluka da se izda viza u krajnjoj liniji je diskreciona stvar (Salter 2006:172), a spisak potrebnih dokumenata razlikovao se od ambasade do ambasade i mogao je zavistiti od odluka pojedinih konzularnih službenika. Među dokumente potrebne za podnošenje zahteva za vizu za države članice Evropske unije mogli su spadati:⁴

- pasoš koji važi još najmanje šest meseci
- izvod iz matične knjige rođenih
- izvod iz matične knjige venčanih
- uverenje o zaposlenju
- nekoliko novijih platnih listića
- dokaz o vlasništvu nad nekretninama
- nekoliko novijih izvoda iz banke
- uverenje o upisanoj godini studija i položenim ispitima (s ocenama)
- pozivno pismo osobe koja boravi u Evropskoj uniji⁵ ili organizacije
- povratna karta
- zdravstveno osiguranje tokom puta
- rezervacije za smeštaj

Po pravilu su se tražili originalni dokumenta, i to originalni novijeg datuma, a ponekad se tražilo više overenih kopija i prevod dokumenata overen kod sudskog tumača. Pošto su se pouzdane informacije teško mogle dobiti telefonom, a pošto su neke ograničene konzularne usluge tek kasnije mogle da se obave putem interneta, u svim etapama podnošenja zahteva morali ste biti prisutni lično. Osim nekoliko izuzetaka,

4. Studenti i maloletne osobe morale su da podnose mnoge od ovih dokumenata na ime svojih roditelja.

5. Uz pozivno pismo ti su ljudi ponekad morali da prilože, između ostalog, i izvode iz banke i ugovor o stanu ili kući.

konzularni posao obavljao se u glavnim gradovima, što znači da se za većinu ljudi ovaj poduhvat pretvarao u celodnevni izlet. Podnosioci zahteva za vizu uglavnom su čekali napulju, ispred zgrade ambasade, što je vid telesnog isključivanja koji neminovno prethodi eventualnom pripuštanju. S obzirom na ograničeno radno vreme, redovi ispred ambasada zemalja Evropske unije često su bili veoma dugi, a mnogi bi u red stali već tokom noći. Ti redovi su bili svakodnevnih prizor u Sarajevu i Beogradu. U jeku sezone i za naročito popularne cijeve ljudi bi donosili stolice na rasklapanje, nešto za osveženje, a često bi se našao i neko preduzornijiv da prodaje hranu, piće, kišobrane, cigarete ili da nudi usluge fotokopiranja. Za stanovnike glavnog grada moglo se isplatiti da stanu u red noću, pa da ujutru prodaju mesto. Ako se izračuna cena prikupljanja dokumenata i puta u glavni grad (o ceni samog puta i troškovima smeštaja nećemo sad), ukupni troškovi umeli su da proždere veći deo prosečne mesečne plate.

Od početka devedesetih, ljudi u Bosni i Hercegovini i Srbiji imali su dovoljno razloga za kukanje, ali za konzularne procedure uvek su čuvali posebnu dozu žuči. Redovi za vizu teško su se mogli prevideti; oni su bili sve samo ne skup veselih ljudi koji se raduju što će da obidu rodbinu, da odu na godišnji, da malo putuju: oni su oličavali trenutno prisilno zajedništvo u poniženosti. I po lepom i po ružnom vremenu, u tim redovima stajali su najrazličitiiji ljudi koji su inače imali i preča posla, koji su znali da ne smeju da se nadaju previše – i koji su ključali od gneva. No, kad bi ušli u zgradu, obuzimala bi ih neka vrsta mrgudne rezignacije. Odnosi snaga bili su krajnje nejednaki: jedna strana imala je naoružane stražare, ograde i blindirana stakla, a druga jedino svoje mesto u redu. Tako je red za vizu već najavljivao kontrolu na samom graničnom prelazu u neku od zemalja Evropske unije, a više je nego paradoksalno to što su se ljudi u redu upravo i nadali da će se naći u tom drugom redu (Salter 2006:180). Morali su da budu samodisciplinovanija, poslušna tela, nepokretna, ali gotova da se pokrenu kad padne komanda, nema tela, ali spremna da se ispede ako se to od njih bude tražilo.

Preovladujući osećaj bio je taj da izdavanje vize više zavisi od raspoloženja ovog ili onog službenika nego od jasnih kriterijuma: izdavanje vize je diskreciona stvar, usluga koja se nekom čini a ne pravo, i njeno

uskraćivanje ne mora da se obrazlaže. Osim toga, obaveštenje o tome da li ste dobili vizu ili ne uglavnom je stizalo u poslednji čas, a osobe kojima viza ne bi bila izdata nisu dobijale novac natrag. Tako je ogorčenje raslo, a priče o podnošenju zahteva za vizu postale su žanr svoje vrste, pun satkazama i preterivanja zbog „konzularnog sadizma“ (ICG 2005:9). No, u isto vreme, kao što ćemo još videti, potrebni dokumenti doživljavali su se kao neka vrsta institucionalne materijalizacije jednog opštijeg osećanja poniženosti i zatocenosti.

Iako ovo nije ništa ekskluzivno (pomislite samo na vizni režim za nebele neevropljane koji žele da uđu u Evropsku uniju), osećaj zatocenosti koji je postojao u Bosni i Hercegovini i Srbiji imao je bar dve karakteristične crte, koje su se s vremenom potencirale. Prvo, ove zemlje nalaze se tik uz Evropsku uniju, one su u njenom neposrednom okruženju, to jest, smatralo se da su one buduće države članice. Drugo, tu je sećanje na dokument zahvaljujući kojem su ovi ljudi svojevremeno slobodno, dakle, bez vize, mogli da putuju u gotovo sve današnje članice Evropske unije: jugoslovenski pasoš. Polkušću sad da dekontekstualizujem i rekontekstualizujem ove dve dimenzije koje ima osećanje poniženosti, da sagledam kako se svakodnevna geopolitika ogleda na evropskoj periferiji, i potrudicu se da uobičajeno insistiranje na raznoikosti, odnosno drugosti (a na Balkanu to uglavnom znači insistiranje na nacionalnom identitetu) dopunim tako što ću pažnju skrenuti na hijerarhiju (u ovom slučaju, hijerarhiju u regulativni kretanju).

Evropa bez granica i njeni „prvi spoljni susedi“

Kako su Bosna i Hercegovina i Srbija tek imale da pređu put do „bele liste“ zemalja čiji državljani mogu da putuju u šengensku zonu bez vize, vizni režim postao je važno političko pitanje. Na primer, 2006. godine, Građanski pakt za jugoistočnu Evropu objavio je zbirku *Najbolje priče iz reda za vize* i poseioce novosadskog festivala EXIT slikao ispred maketa Ajfelove kule i Big Bena, pa je te fotografije, s natpisom „Pozdrav iz Evrope“, slao kao elektronske razglednice na adrese raznih medija i institucija Evropske unije. U takvim i sličnim akcijama naglašavalo se da vizna ograničenja ionako ne pogađaju kriminalce i ukazivalo na pro-

tvrđnost između politike koja mlade ljude sprečava da se „upoznaju s Evropom“ i zvanične retorike Evropske unije, prema kojoj su upravo ti mladi ljudi nosioci „evropskih vrednosti“.⁶

Kampanje za ukidanje viza nisu imale mnogo uspeha. Iako je od 1996. naovamo kretanje između zemalja nastalih na području Jugoslavije koliko-toliko olakšano (Slovenija je izuzetak, pošto je ona ušla u Evropsku uniju), opšta izolovanost samo je još pojačana, pošto su vlade nekih zemalja naknadno uvele vize: npr. Rumunija i Italija za državljane Bosne i Hercegovine ili Mađarska, Bugarska i Rumunija za državljane Srbije – ta se mera podrazumevala čim su ušle u Evropsku uniju. Godine 2008. građani Bosne i Hercegovine i Srbije mogli su da putuju bez vize samo u dvadesetak država na svetu; u Evropi su to bile Crna Gora, Hrvatska, Makedonija i Turska.⁷ Pošto su putovanja ionako bila ograničena na susednu Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, kuda se moglo putovati s ličnom kartom, mali se broj građana Srbije upošte i trudio da izvadi pasoš (godine 2007. pasoš je imalo 12,9 % državljana Srbije, dok u Hrvatskoj taj procenat iznosi 66; *Nacional*, 20. avgust 2007.). U Bosni i Hercegovini, čiji su stanovnici zbog rata imali rođake razbacane po celom svetu, pasoš je, prema procenama, imalo skoro 60 % ljudi starosne dobi od 18 do 30 godina (Komisija/Povjerenstvo za koordinaciju pitanja mladih u Bosni i Hercegovini, 2008:85). Sudeći po anketama sprovedenim u obema državama, većina je tvrdila da bi putovanje bez viza bilo glavna korist od ućlanjenja u Evropsku uniju (npr. Popović 2006).

Tu i tamo bilo je pokušaja da se to osećanje zatočenosti ublaži najavama da bi vizni režim mogao biti liberalizovan. Kad bi to najavljivali političari iz same Evropske unije, ljudi su to doživljavali kao podršku lokalnim „proevropskim“ partijama na izborima. A opet, Evropska unija je 2006. godine uložila deset miliona evra u najsavremenije opremljen granicni prelaz između Mađarske i Srbije. To znači da je, vidimo to na primeru Mađarske, pristupanje Evropskoj uniji bilo uslovljeno i stro-

6. Vidi Mustafać 2003; Bjekić 2003; www.nedviza.net.

7. Turske vize dobijale su se na ulasku u zemlju i bez konzularnog postupka. Generalno gledano, Evropska unija je za vlasnike srpskih i bosanskih pasoša imala stroža pravila nego za vlasnike kineskih, ruskih i ukrajinskih (ICG 2005:7).

žom kontrolom sopstvenih granica prema zemljama koje nisu u Uniji. Stvaranje Evrope bez granica oduvek je imalo dve strane: uklanjajući unutrašnje granice i podizanje spoljne ograde. Tako su građani nekih evropskih država ustanovili da ozloglašeni red za vizu ispred ambasade ima i svog geopolitičkog dvojnika: red za ulazak u Evropsku uniju. Napredovanjem u tom drugom redu moglo se ubrzati napredovanje u prvom, koji će s vremenom postati i sasvim izlišan.

Tako je pred izbore u maju 2008. godine vizni režim bio jedna od glavnih tačaka za (uslovno) potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Srbije i Evropske unije. U Bosni i Hercegovini, gde su u nedavnom ratu mnogi bili izloženi srpskom nacionalističkom nasilju, pa su ogorčeno reagovali kad je Evropska unija uputila prve pozitivne signale Srbiji, odmah je najavljeno da će taj isti sporazum biti potpisan juna 2008. Visoki predstavnik Lajčak još jednom je naglasio koliko je taj sporazum važan za liberalizaciju viznog režima i podsetio lokalne političare da i oni moraju da podignu spoljnu ogradu (naravno, slično je trebalo da uradi i Srbija; *Blit*, 25. februar 2006). Među uslovima bili su biometrijski pasoš, ponovni prihvrat državljana protetanih iz zemalja Evropske unije i mere protiv trgovanja ljudima i „ilegalne“ imigracije (uključujući i osnivanje prihvatnih centara; jedan takav izgrađen je upravo sredstvima Evropske unije; *Oslobodjenje*, 26. maj 2008.). Stvaranje „Evrope bez granica“ podrazumevalo je stvaranje njenih „prvih spoljnih suseda“, nečeg što je sad još spoja, a što će s vremenom preći unutra.

Kolektivna klopka i „porez za budale“

U leto 2005. godine, u cik zore, u jednom selu južno od malčas pomanutog hajtek graničnog prelaza, išao sam šinobusom od Subotice ka Segedinu, kad se pokvarila lokomotiva. Mašinovođa je pokušavao da popravi mašinu, šef postaje, jedan policajac i jedan carinski službenik koji je išao na posao delili su mu savete, a ja sam zapodenuo razgovor s putnicom koja je upravo bila ušla. Maja K., nastavnica od svojih četrdeset pet godina, žena srpskog imena, udala se i doselila ovamo, u selo u kom su uglavnom živeli Mađari. Ide sad da poseti ćerku, koja studira

u Budimpešti. Pošto smo i u voznu od Segeđina do Budimpešte sedeli u istom kupcu, razgovor je potrajao nekoliko sati, ali njegov moto izrečen je još dok smo čučali tamo na seoskoj železničkoj stanici. Na srpskom s mađarskim akcentom carinik pita policajca: „Znaš kako mi zovemo vize?“ Kako? „Porez za budale“, kaže carinik. Majja K. se zakacila za to i počela da opisuje osećanje poniženosti i kako su se prema njoj ponašali „kao prema budali“ kad god bi htela da ode u posetu ćerki. U njenoj pritič postojalo je jedno „danas“, u kom je bila zatočena, a ono što je bilo pre toga povezivala je sa slobodom kretanja. Njen sadašnji pasoš, viziran, i njegov jugoslovenski preteča tvorili su okosnicu za Majjine priče o nekadašnjim putovanjima i, što je još važnije, o mogućnosti da putuje, koju je nekad imala.

Granicu s Mađarskom prošli smo relativno bezbolno, ali Majja K. je tokom razgovora i dalje mahala pasošem, kao da njime želi da poktrepi svoje reči. U ruci je držala plavi pasoš SRJ, države koja je prestala da postoji dve godine ranije. Državna zajednica Srbije i Crne Gore, čija je državljanika sad bila, još nije bila počela da izdaje svoje pasoš, a neće ih ni izdavati, kako se pokazalo. Pasoše SRJ izdavala je i Republika Srbija, i to čak i pošto je automatski postala nezavisna kad se Crna Gora proglasila nezavisnom, juna 2006. Bosna i Hercegovina počela je da izdaje svoje pasoš ubrzo po proglašenju nezavisnosti 1992. godine. Taj pasoš doživio je nekoliko kratkovekih izdanja. Prvi pasoš, koji je tokom rata izdavala Republika Bosna i Hercegovina, koristio se samo na teritorijama pod kontrolom vlade. Drugi, posleratni, nije imao grb s Jijanima, pošto su njega mnogi povezivali s bošnjačkim nacionalizmom, ali je u njemu naglašavano u kom je „entitetu“ Bosne i Hercegovine pasoš izdat – entitetu koji je ionako bio proizvod rata. Treći, u upotrebi 2008, bio je ukrašen „nacionálnim“ grbom Bosne i Hercegovine, koji je u tonu sa zastavom Evropske unije: plava i žuta boja, zvezdice. Svi su ti dokumenti imali plavi omot.

Neki su se ljudi nesumnjivo ponosili njima. Međutim, ako govorimo o tome da li nosilac važi kao osoba dostojna slobode kretanja, pasoš Bosne i Hercegovine ili Srbije (SRJ) zapravo je pre svega *ometao* kretanje preko granice. Ljudi su imali osećaj da ti dokumenti postaju deo njih, da ih svrstavaju u kolektive, ponosite ili ne, da ih predstavljaju kao

osobe nedostojne slobodnog kretanja, a da oni takvo stanje mogu prevažiti isključivo pojedinačno, ako zatraže vizu. I to je bilo glavna tačka ogorčenosti kod „prvih spoljnih suseda“ Evropske unije. Aktivni na-
boj vezan za putne isprave i sve oko njih nije se ticao znatnih finansijskih troškova nego *poniženja*. Tačno je da u međunarodnom pravu ne postoji pravo na slobodan prelazak granice (pravo da se iz neke zemlje izade ne povlači sa sobom pravo da se u neku drugu zemlju uđe), ali zahvaljujući neoliberalnoj globalizaciji, a proširanjem Evropske unije jeste njen s-
stavni deo, stvorena je predstava o potencijalno pokrećivim telima kao o nečim što je moralno i ekonomski poželjno (Salter 2006:168). No, pošto je „ustrojstvom globalnog režima mobilnosti“ prelaženje granice istovremeno potcrtano kao nešto iznimno (*ibid.*, 174), time su stvorene i „budale“ koji se ne mogu pomeriti s mesta.

To znači da se vizni režim nije doživljavao samo kao praktična pre-
preka postavljena pojedincima koji žele da putuju – suočavanje s regu-
lativom kretanja pre bi trebalo sagledavati u širem kontekstu trajne pro-
izvodnje hijerarhija među kolektivima. Upravo se o tome radilo kad je
vrelug avgusta 2008. godine Željko Komšić, član Predsedništva Bosne i
Hercegovine, zamolio ambasadora SR Nemačke da interveniše kako bi
„beskonadni“ redovi za vizu postali malo podnošljiviji. Potom je, javno
i pomalo prenačlašeno, zahvalio ambasadoru za neke nezatne izmene
(*Oslobođenje*, 21. avgust 2008). Komšićev apel jeste malo popravio sud-
binu onih koji su stajali u redu i znojili se, ali već i sama činjenica da je
Komšić prekršio konvencije protokola svedočila je o tome da on nije u
poziciji ni da pregovara o viznom režimu Evropske unije i uvredljivo je
jasno razotkrla hijerarhiju u okviru koje je on i državljani njegove zemlje
funkcionisali. U tom smislu je iskustvo ljudi koji su stajali u redovima
za vizu, odnosno zemalja koje su stajale u redu za prijem u Evropsku
uniju, bilo nespojivo s uobičajenom pravno-birokratskom idejom da su
dokumenti neutralni pokazatelji ratifikovanog stanja.⁸ I time ulazimo u
domen geopolitičkog afekta.

8. A osećanje ogorčenosti zbog toga što sedite u klopci koju su vam postavile
sopstvene putne isprave poraslo bi kad god bi neki od optuženih za ratne zločine
bio ulvačen u Evropskoj uniji – s važećom vizom.

Uopštavanjem etnografskih predstava rizikujem da reaffirmišemo geopolitičke klopke, ali tokom istraživačkog rada u Bosni i Hercegovini i Srbiji od 1996. naovarno shvatio sam da tu jaku afektivnu reakciju koja je pratila sve što se ticalo slobode kretanja i regulative kojom je ona ograničavana moram da shvatim ozbiljno. Razliku koju je Maja K. povukla između nekadašnje slobode kretanja i sadašnje zatočenosti ponavljali su najrazličitiji ljudi srednje dobi, ili nešto stariji, ljudi različite nacionalne (ne)pripadnosti, društveno-ekonomskog ili obrazovnog profila, političke orijentacije i izgleda za budućnost. Što sam se više spuštao niz starosnu lestvicu, osećaj poniženosti, iako i dalje prisutan, javljao se u drugom obliku, naime kao ukazivanje na slobodu kretanja koju su roditelji imali zahvaljujući crvenom pasošu.

Crveni pasoš

U Bosni i Hercegovini i u Srbiji, pravo na putovanje, ako ne i impletiv putovanja, evocirao je sećanja na prošlost. Osećanje da su zatočeni, otkleto u novim pasošima i nepokretljivim telima koja su oni identifikovali, ljudi su stavljali u kontekst nekadašnje slobode da putuju bez vize, samo s odgovarajućom putnom ispravom: pasošem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U razgovorima o životu pre ratova taj se dokument pominjao kao „crveni pasoš“ (Jansen 2005:237).

Kao i Maja K., mnogi su govorili da su sa crvenim pasošem mogli da putuju bez vize i skoro svuda, pa su kao izuzetak često navodili Albaniju, tokom hladnog rata poznatu upravo po izolovanosti. Druga priča koja se često mogla čuti bila je ta da je crveni pasoš bio najčešće kraden i falsifikovan pasoš na celom svetu i najskuplji na crnoj berzi. Prvih nekoliko puta ta mi je priča bila zabavna, pa sam se pitao da li su moji sagovornici stvarno ikad tvrdili pazar oko pasošā (navodno se za njega moglo dobiti i do deset hiljada maraka). Kasnije sam shvatio da je to prosto bilo nešto što „svako zna“: čak je i generalni direktor za konzularne poslove Ministarstva spoljnih poslova Srbije rekao nešto u tom stilu u jednom novinskom intervjuu (*Danas*, 24. avgust 2006). Kao i njegovi naslednici nešto kasnije, tako je i crveni pasoš važio daleko pošto je njegova država zvanično prestala da postoji 1992. godine. Još

1996. nova Savezna Republika Jugoslavija, u kojoj je Srbija imala dominantnu ulogu, izdavala je upravo takav pasoš samo u skraćenoj verziji, i on je važio sve do 2001. Međutim, iako je dokument izgledao identično, on svom nosiocu nije baš davao neku mogućnost da pređe granicu. A u najboljim danima, prisećali su se ljudi, nije ti trebalo ništa više, nikakva viza: crveni pasoš je „otvarao put u svet“, kako je to rekla Maja K.

Posle Jugoslavije, crveni pasoš pridobio je specifičan status u svakodnevnom životu i u popularnoj kulturi.⁹ Kad je u Krugujevcu otvoren kafe „Tito“ (ima jedan i u Sarajevu), jedan od vlasnika izjavio je da to ime izražava „nostalgiju za vremenom kad smo bili otvorena zemlja.“ „Crveni pasoš“, rekao je on, „jeste simbol slobode kretanja i putovanja, vremena u kom bi carinici samo bacili pogled na jugoslovenski pasoš i mahnuili da prodemo“ (*Danas*, 18. april 2003). Maja K. rekla mi je to isto, skoro do slova, kad je pričala o tome kako je početkom osamdesetih slobodno putovala zapadnom Evropom, a isto su pričali i mnogi drugi, bilo da su sami imali to iskustvo, bilo da nisu. Crveni pasoš opetovao je i Đorđe Balšević 1999. „Crveni pasoš bez mane što prolazi grane bez puno njakanja.“¹⁰ Nije slučajno što se pesma zove „Davedesete“ i što se u njoj uglavnom opisuju katastrofalna situacija tokom te decenije. Tonom koji donekle podseća na indignaciju s kojom su posle Prvog svetskog rata putnici iz britanske više klase reagovali na obavezu da na granici pokažu dokumente i prtljag na pregled (O’Byrne 2001), samo s druge strane imperijalističke granice, postjugosloveni su se prisećali crvenog pasošā iz prošlosti kad bi komentarisali aktuelna ograničenja.

Tako su takva sećanja po pravilu bila puna uopštavanja, u njima su se poslednje godine Jugoslavije uzimale kao referentna tačka. Istina je, međutim, da državljanijugoslavije nisu baš uvek mogli tako lako da prelaze granice. Odmah posle Drugog svetskog rata oni nisu mogli da putuju slobodno na područja pod kontrolom SAD ili SSSR – to se moglo tek kad je Jugoslavija uspela da se smesti između dva bloka u hladnom ratu. Od pedesetih nadalje neke su vlade uvođile ograničenja za državljanje

9. Kad je u Srbiji 2008. najavljeno da će se početi s izdavanjem novih, biometrijskih pasošā Republike Srbije, rečeno je i da će oni biti – crveni.

10. S albuma *Davedesete*, © Hard Rock Records, Novi Sad.

Jugoslavije, dok je vlada Jugoslavije svojim građanima ukinula obavezu da traže posebne dozvole za putovanja. Tokom šezdesetih, delom u želji da slanjem radnika u inostranstvo izađe na kraj s nezaposlenošću na domaćem terenu (Woodward 1995), Jugoslavija je potpisala niz sporazuma o slobodnom putovanju bez vize, i oni su važili za ogromnu većinu svih država sveta. Izuzetak su bili SAD, Albanija, Kina, Izrael i Grčka, ali se bez vize moglo ići u preko stotinu nesvrstanih država i u gotovo sve evropske države, i u istočnom i u zapadnom bloku (Tudurić 2008).¹¹ Sve u svemu, u poznijoj fazi hladnog rata s jugoslovenskim pasošima moglo se putovati lakše i u veći broj zemalja nego što se to moglo i sa jednim drugim pasošem za koji ja znam.

Kao i u nekim drugim zemljama (O'Byrne 2001:402; Torpey 1998:251), tako je i u Jugoslaviji izdavanje pasoša bilo uslovljeno određenim kriterijumima građanske lojalnosti, pa neki nisu mogli da dobiju putne isprave, na primer, ljudi koji su bili hapšeni zbog navodne odanosti Staljinu. Međutim, ta su ograničenja pogađala samo mali broj ljudi, a ako je suditi po životi antijugoslovenske nacionalističke emigracije, vlast je „nepoželjne“ spremno puštala da odu (iako su njih tajne službe posle držale pod nadzorom). Naravno, kao i većina stanovnika sveta, i Jugosloveni su tek retko putovali u inostranstvo, a neki nikad i nisu – da li zato što ih to nije zanimalo, da li zato što nisu imali novca, da li iz administrativno-političkih razloga. Na primer, zaposleni u vojsci, i to čak i civili, nisu slobodno raspolagali pasošima: neke isprave držala je vojska, a kad bi putovanje u inostranstvo i bilo dozvoljeno, putnik bi po povratku mogao biti pozvan na razgovor. Uprkos tome, verovatno je gotovo polovina odraslih stanovnika Jugoslavije imala pasoš¹² i u principu je mogla lako da putuje u skoro sve zemlje Evrope, pa i mnogo dalje.

I Jugosloveni su putovali: kao turisti (narocito pripadnici takozvanih urbanih „srednjih slojeva“), kao „gastarbajteri“ (narocito pripadnici

11. Koliko sam uspeo da saznam, i za onih nekoliko evropskih država koje su zadržale ograničenje ulaska za Jugoslovene, vize su se lako mogle dobiti.

12. Tražio sam i tražio, ali tačne podatke nigde nisam mogao da nađem. Ovo je procena nekog ko je svojevremeno radio u jugoslovenskoj diplomatiji.

pojedinih ruralnih i polururalnih krajeva) ili prosto u šoping. Kako god da je, po raspadu Jugoslavije nekadašnje slobode putovanja sa setom su se prisećali čak i oni koji je nisu često koristili. Kad je zbog uvođenja vize putovanje postalo neizvodljivo čak i za one koji su to sebi mogli da priušte, bilo je važno znati, makar i naknadno, da ste s jugoslovenskim pasošem nekad važili kao dostojni da glatko pređete preko granice.

Uloga dokumenata u hijerarhiji prelazjenja preko granice

Koliko god da je crveni pasoš bio glavno opšte mesto u evokacijama tokom prve posleratne decenije, upadljivo je da se on gotovo i ne pominje u naučnoj literaturi o Jugoslaviji (osim u literaturi o stranim radnicima). Osim toga, u postojećim radovima o pasošima ti se dokumenti sagledavaju sa stanovišta suverena koji ih izdaje. Tu se onda pominje kako je uvođenjem standardizovanih pasoša na početku XX veka omogućena kontrola kretanja preko granice i kako su time stvoreni „čitljivi“ subjekti (Caplan & Torpey 2001). Pasoši su dokumenti u kojima se taj proces materijalizuje; oni sadrže fotografiju, a često i fizički opis,¹³ i tako doprinose stvaranju moderne predstave o ličnom identitetu (Löffgren 1999; Salter 2006). Kad analizira kako moderne države „monopolizuju legitimne načine kretanja“, Dž. Torpi kaže da „država koja želi da prođe u svoje podanike najpre mora da ih obgrifi“ (prodiranje je uobičajena metafora za sve veću kontrolu koju država vrši; Torpey 1998:244). Pristajajući za sebe pravo da odobrava kretanje, država je uvela pasoše i time „obgrnila“ potencijalnog putnika, privla ga na grudi kao državljanina i pripadnika nacionalne države“ (*ibid.*, 250).

Iako crveni pasoš jeste značio pripadnost jugoslovenskoj državi (i kontrolu koju je jugoslovenska država mogla da vrši), iz zagrijaja te države moglo se izaći i u njega se moglo vratiti – i u toj dimenziji on je u sećanju i ostao kao tako specifičan. Ako želimo da dopunimo postojeće radove o pasošima, moraćemo da shvatimo da pasoši različitih država

13. Ni u jednom od pasoša koji se pominju u ovom tekstu ne navode se podaci o nacionalnoj pripadnosti; isto važi i za crveni pasoš prve Jugoslavije i Federativne Narodne Republike Jugoslavije, odmah posle Drugog svetskog rata, s tim što se u njima navodi fizički opis.

stoje u međusobnom hijerarhijskom odnosu, u zavisnosti od toga koliki stepen „prolaska“ omogućavaju. Štaviše, sama reč i jeste izvedena od francuskog „passeport“, pravo da se prođe kroz luku. O'Birn začetak modernog pasosa pronalazi u Španiji u XI veku, kad su se putnicima davale garancije za bezbednost, i prati dalje kako su od XVI veka naovamo mnoge vlasti u ratna vremena „izdavale pisma kojima su putnicima omogućavale bezbedan prolaz“ (O'Byrne 2001:400). Tako kroz istoriju možemo da posmatramo razvoj od pasosa s jednom namenom, koje su vlasti zemlje u koju se išlo izdavale kako bi odobrile prolazak i garantovale bezbednost (tu spadaju i interni pasosi, koji su širom Balkana postojali tokom osmanske vlasti), ka trajnijim dokumentima koje izdaje „matična država“ i koji svoje nosioce čine „čitljivim“ za kontrolne instance na graničnim prelazima. Činjenica da je crveni pasos u opštem pamtčenju ostao kao dokument koji je potvrđivao da ste dostojni kretanja preko granice, svedoči o tome da pasos može biti i afektivno konotiran u susretu s geopolitikom, i to ne samo kao sredstvo identifikovanja (narocito nacionalnog), nego i kao predmet koji ima određeni rang pri likom regulisanja opštije slobode kretanja.

Činjenica da ljudi ističu tu razliku između sadašnje zatočenosti i vremena u kom se putovalo zahvaljujući crvenom pasosu kazuje nam i da se taj dokument doživljavao kao nešto što je sastavni deo ličnosti – da su to tako doživljavali njegovi vlasnici, ali ne samo oni. Ljudi pamte vremena u kojima su kao subjekti imali atest za kretanje, pre nego što su zbog dokumenata postali budale u klopci, i taj je pad izazvao veliku ogorčenost. No, otkud ta opsednutost putnim ispravama i (ne)pokretljivošću koju oni nameću? Da li su oni političari u Evropskoj uniji koji su se zalagali za ograničenje slobode kretanja bili u pravu kad su tvrdili da državljeni bivše Jugoslavije samo čekaju priliku da odu odatle? Ako bismo se držali onog što su državljeni bivše Jugoslavije *govorili*, jasno je da su mnogi to i te kako hteli. Neki od likova iz scene pomenute na početku ovog teksta aktivno su radili na tome da odu iz Bosne i Hercegovine. Čerka Majke K., koja je studirala u Budimpešti, nadala se da će tamo moći i da oстане, ali sin nije imao namenu da ode iz Srbije. Tako je tačno da bi mnogi ljudi, narocito mladi, nesumnjivo voleli da bar jedan deo života prožive negde drugde, iz anketa proizlazi da je dominantna

ipak bila želja da se čitavom kolektivnu prizna da je dostojan legitimnog kretanja preko granice u *oba smera*.¹⁴ Sad ću to pokušati da sagledam u kontekstu širih prostorno-vremenskih hijerarhija.

Rangiranje u svakodnevnom geopolitičkom diskursu

Afektivni naboj koji se vezuje za putne isprave često je bio smešten u okvir „svakodnevnog političkog diskursa“, pod čime podrazumevam rutinski, nezvanični način za predstavljanje mesta koje kolektiv kom pripadamo zauzima u savremenom svetu. Što se tiče osećanja zatočenosti, takav svakodnevni politički diskurs počivao je na dve pretpostavke. Prvo, svi kolektivni treba da imaju „mesto u svetu“ i bitno je da imaju takvo mesto (upor. Ferguson 2006:6), štaviše, najveća katastrofa jeste da se „ispadne“ iz sveta, to jest da nam se ne prizna da imamo takvo mesto (što je u Srbiji tokom devedesetih bilo česta tema).¹⁵ Drugo, takva kolektivna mesta u svetu imaju svoj položaj i u prostorno-vremenskoj hijerarhiji napredovanja. Ne samo što se za neke kolektive misli da zauzimaju statični i nadređeni položaj u odnosu na druge, nego kolektivi mogu i „poodmaći“ ili „zaostajati“ u trajnom kretanju. To znači da je u svakodnevnom geopolitičkom diskursu u Bosni i Hercegovini i Srbiji subjekt formiran na osnovu dvostrukog nekretanja: državljeni se, preko putnih isprava, formiraju kao subjekti zatočeni u problematične kolektive koji ne uspevaju da sustignu druge.

Važno je naglasiti da su takve ideje o rangiranju stalno potvrđivali i političari iz Evropske unije, koji su njih koristili kao sredstvo za disciplinovanje vlada u sve manjem „neposrednom okruženju“ Evropske unije. Zvanični termin za ulazak u članstvo Evropske unije, „pristupanje“, po-

14. UNDP 2004; UNDP 2007; Komisija/Poverenstvo za koordinaciju pitanja mladih u Bosni i Hercegovini 2008.

15. Za šta možda i postoji dobar razlog: U jednom od tri stručna mišljenja kojima je Savet za ekonomska i društvena istraživanja Ujedinjenog Kraljevstva 2005. godine odbio moji projekat za naučno-istraživački rad o društvenim promenama u jednom malom industrijskom gradu u Srbiji po ukidanju socijalizma kaže se lepo da Srbija nije pogodna za takva istraživanja pošto je ona „očigledno beznačajan slučaj“. Ma ne ljutim se ja.

drazumeva, između ostalog, primanje, priključivanje i dodavanje, ali se odnosi i na postizanje određenog ranga na uspon, napredovanje ili čak na stupanje na presto koji nekom pripada po pravu nasleđstva. I zaista, mnogi funkcioneri Evropske unije i mnogi građani Bosne i Hercegovine i Srbije (kao i mnogi drugi, nesumnjivo i nevezano s tim što se antropologija još toliko trudi da dekonstruiše model linearnog razvoja) smatraju da priključivanje Evropskoj zajednici znači korak *na više*. Naime, čitav je proces strukturisan kao ispunjavanje čitavog niza uslova, a iz studija o postsocijalističkoj Evropi vidimo da je to prikazivano kao postepen, teleološki proces (upor. Verdery & Burawoy 1999; za Bosnu i Hercegovinu v. Jansen 2006). Kao u osnovnoj školi, države Evropske unije bi poslale političare iz regiona u čošak ili ih pomlile po glavi, već u zavisnosti od rezultata. Kako nisu napredovale, Bosna i Hercegovina ili Srbija bile bi diskvalifikovane pošto „još nisu spremne“, a dobri daci bili bi pohvaljeni što su tako „zreli“. Ko hoće da ima mesto u svetu očigledno mora da zna gde mu je mesto.

U tom kontekstu svakodnevnog geopolitičkog diskursa (u kom se rang u prostornoj i rang u vremenskoj dimenziji spajaju u predstavi o kretanju kolektiva) bio je rasprostranjen i u Bosni i Hercegovini i u Srbiji. Možda je to što sam ja državljanin jedne od članica Evropske unije bilo dodatno ohrabrenje, ali nema sumnje u to da su najrazličitiji ljudi u najrazličitijim kontekstima raspravljali o iščašenosti svog kolektivnog „mesta u svetu“. No, kakvi su se to kolektiviteti artikulisali u tim svakodnevnim diskursima o geopolitici? U skladu s mnogim predstavama o Balkanu koje postoje i na samom Balkanu i van njega kao o regionu obeleženom nejakvim suviškom različitosti, automatski odgovor na ovo pitanje morao bi da glasi: nacije. Međutim, relevantni „zagrljaj“ koji je pružala regulativa o kretanju zapravo je bio zagrljaj državljanstva, atestiranog dokumentima koje izdaje država. Koliko god ko kukao da je njegov narod žrtva ili da je Evropska unija neprijateljski raspoložena baš prema njegovoj (etno)nacionalnoj grupi, Šengenski ugovor ne pravi razliku prema nacionalnosti. Ograničenje slobode kretanja odnosi se na sve ljude koji imaju samo pasoš Bosne i Hercegovine ili Srbije (ili Crne Gore, Albanije, Makedonije, ostatak sveta da i ne pominjemo), bez obzira na nacionalnu pripadnost.

Ako je (etno)nacionalna dimenzija i imala ikakvu ulogu u svemu tome, to je uglavnom bilo posledica nejednakosti u distribuciji tih dokumenata među samim državama nastalim na teritoriji Jugoslavije, nejednakosti do koje je doveo rat. Mnogi državljanin Bosne i Hercegovine i Srbije mogli su da putuju po Evropskoj uniji i bez vize ukoliko su imali i hrvatski pasoš. Privilegija da poseduju hrvatske dokumente bila je ograničena na ljude koji bi uspeali da ubeđe vlasti u svoje hrvatstvo¹⁶, a uživali su je i oni koji su izbegli iz Hrvatske. Ovi potonji, mahom Srbi, samo su s teškom mukom mogli da dođu do hrvatskih dokumenata, ali je činjenica da Evropska unija nije tražila vize za nosioce hrvatskih pasosa mnogima bila dovoljan razlog da se potrude da ih nabave. No, ponekad bi se državljanstvo sasvim otvoreno osvetilo (etno)nacionalnoj pripadnosti. Na primer, pomenutim graničnim prelazom između Srbije i Mađarske razdvojena su dva područja; na oba živi pretežno mađarsko stanovništvo, ali mogućnost dvojnog državljanstva, mađarskog i srpskog, ne postoji, što znači da se vizna ograničenja koja Mađarska (sada u Evropskoj uniji) primenjuje prema svim državljanima Srbije odnose i na one koji su poreklom Mađari (kao što je to muž Maje K.). O tome rečito govori i višjezični red za vizu ispred mađarskog konzulata u po-graničnoj Subotici.

Moram ovdje da napomenem da se problem s regulisanjem slobode kretanja retko kad artikulisao u klasnoj dimenziji, koliko god bogatstvo inače bilo od koristi prilikom prevazilaženja teškoća u kretanju preko granice (na primer, putem podmićivanja). Znam relativno imućne, vi-soko obrazovane ljude iz Srbije i Bosne i Hercegovine koji, pošto imaju samo taj jedan svoj pasoš, nisu mogli da dobiju vizu za Evropsku uniju jer nisu bili redovni studenti ili nisu imali stalno radno mesto. Znam i nezaposlene državljane Srbije ili Bosne i Hercegovine koji ne raspolažu nikakvim imetkom, jedva da imaju ikakvo formalno obrazovanje i samo neredovne prihode, a koji su, zahvaljujući tome što imaju i hrvatski pasoš, često putovali u države Evropske unije. Pitanje profesije i prihoda, ¹⁶ Zahvaljujući lokalnim ratnim saveznicima u severozapadnoj Bosni i Hercegovini, to je bilo i dostupno i određenom broju ljudi čija su imena sugerisala da im je poreklo muslimansko-bošnjačko, ali za koje se smatralo da su pokazali lojalnost hrvatskoj državi.

tako važno u redu za vizu, njima se nije nametalo. Naravno, oni koji su imali i pasoš neke zemlje Evropske unije mogli su da prođu granicu još brže, u posebnom redu. Tako je, dakle, zbog konkretne politike u domenu državljanstva, blizine Evropske unije i neelite mreže izbeglica i gastarbajtera po zapadnoj Evropi, mogućnost legalnog prelaska granice u Bosni i Hercegovini i Srbiji manje zavisila od materijalnog blagostanja i statusa nego što bi se to možda pomislilo.

Sve u svemu, zbog osećanja zarobljenosti po osnovu dokumentata kolektivizeti su se uglavnom artikulisali po osnovu državljanstva. No, to se nije nužno ekspliciralo u svakodnevnom geopolitičkom diskursu, gde se češće pominjala nacija, a ponekad se ostajalo na nivou nekog nejasnog „mi“, konstituisanog, kako ćemo još videti, istovetnim položajem u „neposrednom okruženju“ Evropske unije.

U nemlosti i zakucani

Mislim da ćemo ovaj svakodnevni diskurs o geopolitici bolje razumeti ako ga smestimo u širi kontekst dramatičnog pada u nemlost. Sveeno koristim ovako neodređen termin, pošto mllost može podrazumevati mnogo toga protivrečnog, isto kao i pad ili pitanje ko je (najviše) kriv za njega i kako se njegove posledice mogu ublažiti. O svim ovim aspektima postojala su ozbiljna neslaganja, i to naročito po nacionalnim linijama, mada ne samo po njima. Na primer, u diskursima u čijem je središtu bila Bosna, a koji su preovladivali u onim delovima Bosne i Hercegovine u kojima su Bošnjaci činili većinu, krivica za pad u nemlost svaljivala se na ekspanzionistički srpski i hrvatski nacionalizam i na politiku Zapada, kojom se prebacivalo da se prema „žrtvama“ (lojalnim građanima Bosne i Hercegovine) odnosi isto kao i prema „agresorima“ (srpskim i hrvatskim nacionalistima). U srpskom nacionalističkom diskursu ultranacionalisti su aktuelne probleme tumačili prosto kao još jednu epizodu u istoriji srpskog stradanja čiji je uzrok vanvremena i neiscrpna perfidnost stbornizaca. Opet, takozvani umereni nacionalisti krivicu su delom isto svaljivali na stbornisce, ali i na neke loše Srbe, na primer, na „komunistu“ Stobodana Miloševića, koji je osramotio srpski narod odvevši ga u ekonomsku katastrofu i geopolitičku izolaciju. I

pored svih razlika, ovim stanovištima zajednička je bila predstava da je „nas“ nacionalni drugi *gurrino* u nemlost. Međutim, kako su i za veliki broj tih drugih važile iste administrativne prepreke, u svakodnevnom geopolitičkom diskursu o zatočenosti često se javljao i motiv gubitka nevinosti. Ljudi poput Majje K. krivicu za pad u nemlost svaljivali su ne samo na nacionalističke elite (naročito srpsku i hrvatsku, ali i na bošnjačku i albansku) i politiku Zapada, nego delom i na sopstvene sunarodnike koji su dali da ih zavede nacionalizam.

Kao što smo videli, „zagrljaj“ dokumentarne procedure ostavio je razlike po osnovi (etno)nacionalnosti i državljanstva nejasnim, što je taman odgovaralo potrebama svakodnevnog diskursa o geopolitici, pa se iskustvo pada u nemlost ne može protumačiti kao jednostavan izraz nacionalizma. Štaviše, moglo se dogoditi da jedna te ista osoba pribegava protivrečnim tumačenjima tog pada u nemlost. Takvi su komentari često bili prepuni cinizma, koji je naročito bio uperen protiv domaćih i stranih političara. Naime, za ideju pada potrebna je retrospektivna referenca na mllost od koje se otpalo; istovremeno, ona otvara prostor i za neku neodređenu naknadnu nevericu („kako smo samo naivni bili što smo sve to uzimali zdravo za gotovo!“). Koliko sam ja mogao da vidim, čak i dugo posle rata ljudi srednje dobi i nešto stariji svoju trenutnu zatočenost nerekto su sagledavali upravo u kontekstu „normalnog života“ u jugoslovenskoj prošlosti. To je važno čak i za ljude koji su bili najmanje nezadovoljni aktuelnim stanjem, na primer, za ljude s izraženim kleronacionalističkim, antikomunističkim stavovima i/ili za ljude bliske aktuelnim elitama. I ovde su postojale generacijske razlike: oni koji su odrastali u klimi zatočenosti svojoj su indignaciji češće davali odsuka kolektivno se poredeći sa svojim vršnjacima iz Evropske unije i privilegijama koje oni danas imaju.¹⁷

17. Prema nekim procenama, 2005. godine polovina stanovnika Srbije i dve trećine studenata nikad nije bila u inostranstvu (ICG 2005:11). U Bosni i Hercegovini, čiji izbegli državljani tvore razgranate mreže, 35% državljana od 18 do 30 godina starosti izjavilo je u jednoj anketi da nikad nisu bili u inostranstvu (Komisija/Povjerenstvo za koordinaciju pitanja mladih u Bosni i Hercegovini 2008). No, treba biti obazriv zato što ovde postoji jedna rečita nedoumica: naime, nejasno je da li se sedne države takode nastale na teritoriji Jugoslavije smatraju inostranstvom ili ne.

Kad god bi se pomenuo „normalan život“, najvažnija odlika te prošlosti nije se formulisala pozitivno, kako bismo to očekivali u no-stalgičnim pričama. Glavno je bilo to što su se te odlike nekadašnjeg svakodnevnog života *podrazumjevale*, kako je to rekla Maja K., a što u aktuelnom kontekstu nije bio slučaj. Sa stanovišta slobodnog kretanja preko granica, i neverzano sa činjenicom da je ono, u globalnom poređenju, bilo skoro jedinstveno, najviše se naglašavalo koliko je ta sloboda kretanja zahvaljujući crvenom pasosu bila *normalna*. Mislim da je to presudno ako želimo da shvatimo svakodnevni geopolitički aspekt postjugoslovenskog jeda prema viznim režimima, pa se u ovom tekstu zato i držim frazeologije koja prevlađuje u Bosni i Hercegovini i Srbiji i ne govorim o „dobrim starijim vremenima“, već o „normalnom životu“ (Jansen 2008). Prisećanjem na „normalan život“ čak su i ljudi suprotnih političkih shvatanja mogli da govore o vremenu *pre* pada u nemilost, a to je, naročito u kontaktu s nekim iz zapadne Evrope, recimo, sa mnom, bio način da se artikulise osećanje kolektivnog poniženja zbog tog pada.

U širem evropskom kontekstu po raspadu socijalizma, situacija u Bosni i Hercegovini i Srbiji bila je specifična, i to ne samo kao posledica ratova. Pojam „normalan život“ u Jugoslaviji uglavnom se odnosio na standard življenja, red i društveno blagostanje, ali se često eksplicitno pominjalo i dostojanstvo koje daje „mesto u svetu“. Tu se sloboda kretanja preko granica (koja sama ukazuje na pomenuto mesto) udruživala s geopolitikom u širem smislu. Izuzimajući ljude koji su imali izrazito nacionalistička i/ili antikomunistička shvatanja, mnogi su, poput Maje K., pričevali anegdote o putovanjima u inostranstvo i o tome kako su njihovi domaćini bili puni poštovanja prema Jugoslaviji. Uspomene na jugoslovenskog predsednika Tita često su se navodile ne samo u kontekstu međunacionalnog suživota, antifašizma i društvenog blagostanja, već se često pominjalo i da je Tito imao ugled „velikog državnika“. Iako su neki osuđivali Titovu autoritarnu vladavinu ili mere koje su išle na štetu ovog ili onog naroda, mnogi su (i) naglašavali da je on u svetu ipak bio poznat. Poštovaloci su ga pominjali kao čoveka koji je Jugoslaviji i Jugoslovenima stvorio posebno mesto u svetu. „Za nas se znalo.“ Međutim, ovo treba shvatiti kao retrospektivno pozicioniranje: i posle

1991. godine znalo se i za Bosnu i Hercegovinu i Srbiju, samo iz sasvim drugih razloga.

Vrednost sadašnjih i nekadašnjih pasosa uvek se sagledavala u komparativnom geopolitičkom kontekstu, pošto su pasosi određivali rang kolektivneta koji ih je koristio. Državljeni nekih drugih jugoslovenskih zemalja donedavno su i sami bili podvrgnuti sličnim viznim režimima, pošto su pripadali „neposrednom okruženju“ Evropske unije, a neki su čak i imali isti taj jugoslovenski pasoš. No, u Bosni i Hercegovini i Srbiji ogorčenost zbog viza, odnosno zbog (ne)pristupanja Evropskoj uniji, počivala je na aktuelnom razvoju prostornih i vremenskih hijerarhija, pošto je postepeno sve više ljudi u regionu uspevalo da se pomeri za korak u redu prema Evropskoj uniji, pa je sasvim bilo oslobođeno viza. Naročito su pripadnici starijih generacija ogorčeno komentarisali da su sa svojim crvenim pasošem mogli da putuju slobodnije nego stanovnici zapadne Evrope, dok su danas zatočeni gore nego većina stanovnika istočne Evrope. Ogorčenje je raslo kako je rasla i Evropska unija: sad im treba viza „čak“ i za istočnoevropske države koje su nekad, tako su mi govorili, sa zavišću gledale prema Jugoslovenima – upravo zbog crvenog pasosa.

Drugim rečima, za mnoge ljude u Bosni i Hercegovini i Srbiji osećaj zatočenosti nastao zbog viznog režima Evropske unije predstavljao je eklatantno poniženje: u njemu se materijalizovala inverzija geopolitičkih hijerarhija u Evropi i nametnuto osećaj, da sad treba *sušiti* one istočnoevropske države koje su donedavno bile u sasvim drugoj ligi. Rangiranje na osnovu slobode kretanja često se artikulisalo u anegdota o nekadašnjim putovanjima u te države: dok se voz klačkao kroz Mađarsku te 2005. godine, Maja K. prisećala se svojih nekadašnjih putovanja. „Za njih (građane Mađarske) mi smo bili Zapad!“ A danas čak i mađarski graničari mogu da je prave budalom... Dok su nekadašnji „pravi“ istočnoevropljani tokom devedesetih delimično uspeali da se otresu svog „istočnjaštva“ (i da za to dobiju priznanje i od Zapada), mnogi ljudi u Bosni i Hercegovini i Srbiji osećali su da im je prikličena stigma istočnih Evropljana. S njihovog stanovišta ljudi „u neposrednom okruženju Evropske unije“, dovoljno je već što morate da stojite u redu s većinom suseda; još je gore što je tih suseda koji moraju da čekaju u

redu s vama sve manje, a onda vas pošalju da stojite na kraju reda koji vas se nekad uopšte nije ni ticao, dok neki vaši susedi, svojevremeno na repu reda dok je red bio drugačiji, sad samo šišaju pored vas.

Evrocentrizam na periferiji posle hladnog rata

U periodu od 1996. do 2008. godine, dok je osećanje zatocenosti eskaliralo a geopolitika konfiguracija Evrope se menjala, redovi za vize ispred ambasada država Evropske unije u Sarajevu i Beogradu, redovi koje su tvorila poslušna, nema tela spremna da se pomere za jedan korak i progovore kad dobiju naređenje za to, bacali su sve veću geopolitičku senku. S obzirom na uslove nametnute proširenjem Evropske unije i propratni međunarodni biopolitički poređak koji se upravo formirao, „neposredno okruženje“ Evropske unije bilo je makar jednim delom poslušno i spremalo se da „pristupi“ čim za to dobije dozvolu, i makar jednim delom nemo (neposlušni glasovi bili bi prigušivani) u želji da dokaže svoje evropejstvo. Kritička etnografija svakodnevnne geopolitike mora ozbiljno da uzme pojavu koja je tako prisutna u domenu svakodnevice, kao što je to slučaj s ovim osećanjem poniženja i zatocenosti. Da bismo taj fenomen bolje razumeli, važno je da balkanski region ne gledamo prosto kao onog „drugog“ u odnosu na Evropu, već i kao njenu *periferiju*. To znači da ga moramo smestiti u šire iskustvo perifernog položaja u hijerarhijama nastalim tokom geopolitičkih procesa po okončanju hladnog rata, a proširenje Evropske unije jeste jedan od njih.

Naravno, to je baš ono što rade određeni kritičari Evropske unije u samom regionu: oni vizne režime predstavljaju kao još jedan deo velike, ničim izazvane zavere, kojom Zapad želi da ukroti njihovu naciju – jeste ona možda mala, ali nikog ne mrzi nevinna je i hrabra. Pa tako patriotski apeluju na sunarodnike da ne pristaju na to da Evropska unija prvo od njih pravi ponižene budale, pa ih tek onda pusti da uđu, a i tad samo na kolonima. Ma koliko ja smatrao da je šengenski vizni režim nepravedan prema državljanima Srbije i Bosne i Hercegovine, moj je pristup drugačiji. Ne slažem se, između ostalog, s pomenutom sveobuhvatnom nacionalističkom vizurom, jer ovdje se u stvari radi o kolektivitetima zaasnovanim na državljanstvu. Smeta mi i ta vrsta megalomanije (funkcioneri

Evropske unije baš nemaju pametnijeg posla nego da čitav radni dan inaltretiraju „našu naciju“) i veličanje malih naroda (biti nejak ne znači biti moralno superioran po definiciji). Međutim, mislim da je najgora to što pomenuti kritičari apsolutno odbijaju da sagledaju sopstvenu ulogu u procesu koji je doveo do današnje situacije. U ovom poslednjem delu teksta predložicu neke preliminarne elemente za alternativno razumevanje iskustva perifernosti i poniženja u kontekstu neoliberalne globalizacije. Zato ćemo morati da zavirimo iza silke koju nam patriote slažu, da preispitamo ideju o zlim vladarima Evropske unije i malim ali ponosnim nacijama u njenom neposrednom okruženju. Moramo uzeti u obzir kako su se *razvile* današnje vremensko-prostorne hijerarhije, a to znači da moramo da shvatimo i da je Evropa samo jedan mali deo sveta. Na kraju, moramo kritički da ispitamo ne samo ko je ovdje budala, nego i kakav je to sistem koje pravi budale da bi uopšte mogao da postoji.

Kao što smo videli, zahvaljujući posebnom položaju koji je Jugoslavija imala tokom hladnog rata, Jugosloveni su, uz podršku Zapada, sebe mogli da vide kao superiorne u odnosu na one istočne Evropljane koji su „stvarno bili istočni“ (na primer, državljane zemalja Varšavskog pakta). Kako to kaže glavni junak dokumentarnog filma Mladena Matičevića i Ivana Markova s rečitim naslovom *Geto*, iz 1992. godine: „Bilo je dana kada sam žalio što Beograd nije Amsterdam, ali sam mnogo češće bio srećan što nije Istočni Berlin.“ I to je taj paradoks: u nekim pozitivnim priповestima o „normalnom životu“ u socijalističkoj Jugoslaviji naknadno se naglašavalo to što je Jugoslavija bila relativno „zapadna“ u poređenju s drugim socijalističkim zemljama. Mnogi ljudi u Bosni i Hercegovini i Srbiji reagovali su na osećanje poniženosti i zatocenosti diskursom o pravu na nekakvo „mesto u svetu“, *pa time* i u „Evropi“. Tako su se zatekli u bolno protivrečnoj situaciji: kretanje po celoj Evropskoj uniji smatralo se pravom i imperativom, ali su ljudi istovremeno, sedeći u čekaonici kakva je „neposredno okruženje“ Evropske unije, bili bolno svesni toga koliko je to kretanje uslovljeno – uslovljeno dokumentima.

Ne tvrdim ja da su svi državljani Bosne i Hercegovine i Srbije nekritički želeli da se računaju kao „Zapad“, ne tvrdim ni da je to želela većina njih. Pre bih rekao da je većina prema „Zapadu“ gajila osećanje besa, razočaranja i ogorčenosti, i činilo se da ta osećanja s vremenom

samo jačaju, i to u obe ove zemlje. Za to su postojali različiti razlozi, ali što se tiče osećanja zatočenosti nametnutog viznim režimom, primetne su i neke paralele. Ljudi različitog nacionalnog porekla i/li najrazličitijih političkih mišljenja žučno bi me ubeđivali da im ne pada na pamet da se još jednom ponižavaju pa da stanu u red za vizu. No, s obzirom na geopolitičku situaciju, s vremenom bi nevoljno ublažili taj stav, znajući da njime samo cementiraju svoju zatočenost. U svakom slučaju, takvi izlivi nikad nisu vodili potpunom prekidu veza s Evropskom unijom, pa ni odbijanju mogućnosti da se tamo putuje.¹⁸ U stvari, ma koliko ljudi osuđivali Evropu, većinski diskurs i dalje je nedvosmisleno evrocentričan. Mnogi sebe smatraju žrtvama zapadnjačkog evrocentričnog balkanizma, a onda zapravo i sami primenjuju iste mehanizme za isključivanje drugih koji se u simboličkoj geografiji nalaze na još većoj udaljenosti od Evrope (vidi Bakić-Hayden 1995).¹⁹

U smislu slobode kretanja to je imalo najmanje dve dimenzije. Prvo, ljudi uglavnom nisu obraćali pažnju na činjenicu da šengenski vizni režim ponižava i u klopci drži milijarde drugih ljudi izvan Balkana. Malo je kome padalo na pamet da svoje nevolje s vizama poredi s ograničenjima kojima podležu državljani drugih zemalja sveta, osim možda ako time žele da potcrtaju sopstveno poniženje. Evropljani po autopercepciji, izloženi grdnji Evropske unije da to treba da budu još više i zatočeni u njenom „neposrednom okruženju“, neki su jekto komentarisali to što se u medijima pominju „u jednom dahu s Ruandom“, dok su se drugi jadali što su postali predmet antropološkog proučavanja – kad se ta disciplina, jete, bavi „primitivnim plemenima“. Drugo, čitav diskurs o poniženju pod šengenskim režimom vodio se kao da je izolovan od šireg formiranja biopolitičkog pokreta kretanja čiji on sastavni deo i te kako jeste. Tako se, na primer, čekanje u redu za vizu jednostavno ne

18. Čak i političari koji zagovaraju otvoreno „antizapadne“ stavove i svako malo šalju Evropu uniju dodavala insistiraju na liberalizaciji viznog režima.

19. Iako u Srbiji i u Bosni i Hercegovini postoje ljudi koji se eksplicitno distanciraju od nekih dimenzija evrocentrizma (najviše na desničarskim linijama pravoslavlja, a ponekad i preko vebajbijskog islama), njihova politika nije zasnovana na diskursu univerzalne solidarnosti, nego ona evrocentrizam zamenjuje nekim drugim ekskluzivizmom.

poređi sa situacijom migranata – recimo državljana Kine ili Moldavije – u Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Barem dok su se nalazili izvan šengenske zone, većina ljudi u Srbiji i Bosni i Hercegovini slobodu kretanja preko granica najčešće je smatrala pravom i imperativom. No, u tom diskursu retko ko je tom pravu pripisivao univerzalno važenje: budući odraz realpolitičke situacije, ono se uvek doživljavalo kao *a priori* geopolitički stratifikovano. Dakle, nije njima toliko smetala činjenica da u geopolitičkom poretku postoje bu-dale, nego to što baš njih tretiraju tako. U novom „rangiranju“, na snazi po okončanju hladnog rata, državljani Bosne i Hercegovine i Srbije uglavnom nisu osuđivali samu stratifikaciju slobode kretanja (u tome se oni, uostalom, ne razlikuju od većine u Evropskoj uniji), nego su negodovali što su se našli u *pogrešnom* stratumu. Umesto da ih ista nevolja na-gna na nekakvu antievrocentričnu solidarnost, ljudi u redovima za vize većinom su naglašavali svoje evropejstvo i činjenicu da su nekad važili kao dostojni slobode kretanja. Takav rekurzivni evrocentrizam bio je reakcija na poniženost i zatočenost koju je nametnula Evropska unija. Možda je antievrocentrizam luksuz koji ljudi u „neposrednom okruženju“ Evropske unije mogu sebi da dopuste samo po cenu sopstvene izolovanosti; međutim, u ovom geopolitičkom trenutku evrocentrizam je postao sredstvo za dokazivanje sopstvenog evropejstva na način prihvatljiv samoj Evropskoj uniji.

Po okončanju hladnog rata, kad je kapitalistička liberalna demokracija počela da važi kao jedini mogući put razvoja, takav stav podudarilo se s evrocentrizmom na kom počiva i sam projekt Evropske unije. Naime, neprestani apeli političara iz Evropske unije da Bosna i Hercegovina i Srbija treba da dokažu da i one dele evropske standarde značili su da „neposredno okruženje“ Evropske unije treba da se distancira od neevropljana, koji možda tipe slične nevolje. Nemojmo zaboraviti da jugoslovenske zemlje nemaju istorijsko iskustvo kolonizatora nego iskustvo kolonizovanosti, da su nekad bile deo Osmanskog, odnosno Austrougarskog carstva. Osim toga, one su imale važnu ulogu u pokretu nesvrstanih, a on je bio neevrocentrični antimperijalistički globalni savez. No, to je sada deo socijalističke istorije ovog regiona, a nju su i lokalne elite u Evropskoj uniji proglasile nelegitimnim osnovom

budućnosti (Jansen 2006). Nameće se veliko i principijelno pitanje da li analoga iskustva sa zapadnim imperijalizmom po okončanju hladnog rata mogu da budu politički osnov za solidarnost između ljudi iz postsocijalističke Evrope i ljudi iz Azije, Afrike ili Latinske Amerike. Ili, da to formulišem konkretnije: ako i kada države tzv. zapadnog Balkana postanu članice šengenske zone Evropske unije, hoće li se lko od njihova državljana setiti sopstvenog poniženja kada čuje za sve one ljude koji se i dalje tretiraju kao budale, i koji se, s hrpom dokumenata u ruci, znoje u redovima ispod zastave EU okačene na ambasadi Srbije ili Bosne i Hercegovine?

Citirana literatura:

- Agamben, G. 1998. *Homo Sacer: sovereign power and bare life* (trans. D. Heller-Roazen). Stanford: Stanford UP.
- Bakić-Hayden, M. 1995. Nesting orientalisms: the case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, 54, 917-931.
- Bjekić, V. 2002. Srbija: život pod zvonom. AIM Press Dossier 'Vizni režim u zemljama bivše SFRJ' [www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2002/20125-doss-01.htm]
- Blic 25/02/2006. Daleko je Evropa.
- Caplan, J. 2001. 'This or That Particular Person': protocols of identification in nineteenth-century Europe. In *Documenting individual identity* (eds.) J. Caplan & J. Torpey: 49-66. Princeton: Princeton UP.
- Caplan, J. & J. Torpey (eds.) 2001. *Documenting individual identity*. Princeton: Princeton UP.
- Danas 24/08/06. Konzulat—Pepeljuga diplomatije.
- Danas 18/04/03. U Kragujevcu otvoren kačič Tito.
- Ferguson, J. 2006. *Global shadows: Africa in the New World Order*. Durham: Duke UP.
- Foucault, M. 1990 [1976]. *The history of sexuality, Volume 1: Introduction* (trans. R. Hurley). Hammondsworth: Penguin.

Hoffmann-Axthelm, D. 1992. Identity and reality: the end of the philosophical immigration officer (trans. J. Pol). In *Modernity and identity* (eds.) S. Lash & J. Friedman, 196-217. Oxford: Blackwell.

International Crisis Group. 2005. *EU Visas and the Western Balkans*. ICG Report 168, 29/11/05. [www.conflict-prevention.net/].

Jansen, S. 2005. *Antinacionalizam: etnografija otpora u Zagrebu i Beogradu* (prev. A. Bajazetov). Beograd: XX Vek.

_____. 2006. The privatisation of home and hope: return, reforms, and the foreign intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology* 30, 177-99.

_____. 2008. Troubled locations: return, the life course and transformations of 'home' in Bosnia-Herzegovina. In *Struggles for home: violence, hope and the movement of people* (eds.) S. Jansen & S. Löfving S., 43-64. Oxford: Berghahn.

Komisija/Povjerenstvo za koordinaciju pitanja mladih u Bosni i Hercegovini.

2008. *Analiza položaja mladih i omladinskog sektora u BiH*. Sarajevo.

Löfving, O. 1999. Crossing borders: the nationalization of anxiety. *Ethnologia Scandinavica* 29, 5-27.

Mustafić, S. 2002. BiH: putuju samo odabrani. AIM Press Dossier 'Vizni režim u zemljama bivše SFRJ' [www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2002/20125-doss-01.htm]

Nacional 20/08/07. Zarobljenici Balkana: Srbi ljeteju u Hrvatskoj jer ne mogu u druge zemlje.

Navaro-Yashin, Y. 2007. Make-believe papers, legal forms and the counterfeit: affective interactions between documents and people in Britain and Cyprus. *Anthropological Theory* 7, 79-98.

O'Byrne, D.J. 2001. On passports and border controls. *Annals of Tourism Research* 28, 199-416.

Oslobodjenje 26/05/08. Lažčak od bh. političara traži plan djelovanja.

Oslobodjenje 21/08/08. Nestali redovi ispred Ambasade Njemačke.

Popović, P. 2006. European gesture to make foreign travel easier for a lucky few gains little applause in Belgrade. *IWPR Balkan Insight* 45:3, 28 July 06 [www.bim.eu.com/].

- Povzanović Frykman, M. 2003. Bodily experiences and community-creating implications of transnational travel. In *Being there* (eds.) J. Frykman & N. Gilje, 53-77. Lund: Nordic Academic Press.
- Salter, M.B. 2006. The global visa regime and the political technologies of the international self: borders, bodies and biopolitics. *Alternatives* 31, 167-189.
- Torrey, J. 1998. Coming and going: on the state monopolization of the legitimate means of movement. *Sociological Theory* 16, 239-259.
- Tudurić, M. 2008. Istorija naših pasoša. *Vreme* 893, 14/02/08. 30-31.
- UNDP. 2004. *Aspiration survey for Serbia and Montenegro*. Beograd: UNDP.
- UNDP. 2007. *Glas tije većine: slike sadašnjosti i vizije budućnosti*. BiH. Sarajevo: UNDP.
- Vendery, K. & M. Burawoy (eds.) 1999. *Uncertain transitions*. New York: Rowman & Littlefield.
- Woodward, S.L. 1995. *Socialist unemployment: political economy of Yugoslavia*. Princeton: Princeton UP.

**CRVENE ZVEZDE, CRNE KOŠULJE:
SIMBOLI, KOMEMORACIJE I SUKOLBJENE ISTORIJE
DRUGOG SVETSKOG RATA U HRVATSKOJ**

**VJERAN PAVLAKOVIĆ
S ENGLESKOG PREVEO BORIVOJ GERZIĆ**

Još jednom je dolazak proleća doneo novi komemorativni ciklus u Hrvatskoj, uznemirujući tako „duhove prošlosti“ i pretvarajući svečanosti posvećene žrtvama rata u političke rasprave i forume suprotstavljenih tumačenja istorijskih dešavanja u Drugom svetskom ratu. U memorijalnom centru logora Jasenovac, bivši partizan i logoraš Ivo Fumić optužio je 20. aprila 2008. hrvatsku katoličku crkvu da je ne samo podržavala profašistički ustaški režim već i da je bila „poslednji bastion odbrane tog (fašističkog) sistema.“¹ Hrvatski predsednik Stjepan Mesić takođe je tokom komemoracije u Jasenovcu kritikovao svoje političke protivnike, tj. one pojedince koji i dalje pokušavaju da rehabilituju ustaški režim i optužio ih da žele da „homogenizuju naciju na platformi poricanja počinjenih ratnih zločina.“² Fumićeva optužba crkve i Mesićevo stidljivo slaganje sa ovom optužbom bili su nedeljama povod burnih rasprava u javnom i medijskom životu Hrvatske. Mesec dana kasnije, u Blajburgu, pred velikim brojem ljudi – neki su nosili i ustaške uniforme – biskup Slobodan Štambuk pozvao je sve bivše partizane „da budu hrabri, da priznaju svoje zločine i zamole hrvatski narod za oprostaj.

1. Iz govora Iva Fumića, predstavnika bivših logoraša, u Memorijalnom centru Jasenovac, 20. april 2008.

2. Iz govora predsednika Stjepana Mesića u Memorijalnom centru Jasenovac, 20. april 2008.